

Fornlämningen i Gammelstad

Länstyrelsen
Norrbotten

Gammelstads världsarv är inte bara en kyrkstad utan också ett fornminne. Du som bor i området känner säkert glädje och stolthet över att ha ditt hem i en av Sveriges unika och kulturskyddade miljöer. Med denna skrift vill vi påminna dig om den spännande historia som är bevarad under marken och vad du särskilt bör tänka på för att den ska bevaras för framtiden.

Bild: Kulturlager från grävning i Gammelstad. En avfallsgrop framträder som en "nedgrävning" i kulturlagret. Påträffad under Bakigatan.

Ett dolt arkiv

Ännu är Gammelstads äldsta historia till stora delar okänd. Från perioden före 1500-talet finns få skriftliga källor. Men under markytan finns "anläggningar" som husgrunder, spismursrester och avfallsgropar - och markskikt med spår av nära 900 år av mänsklig verksamhet. Dessa markskikt kallas "kulturlager".

Kulturlagret

Ett kulturlager byggs upp under århundraden och kan innehålla mängder av föremål i olika material, liksom matrester, frön och pollen. Kulturlagret i Gammelstad är mellan en och två decimeter tjockt och kan liknas vid ett dolt arkiv. Här går det att hitta spännande ledtrådar som bidrar till att teckna historien om det äldsta Gammelstad. Ibland ligger kulturlagret direkt under grästorven, men i vägstråk kan det ligga en halv meter eller mer under vägbanan.

En skyddad fornlämning

De underjordiska spåren av Gammelstads historia bildar tillsam-

mans en fornlämning som breder ut sig över världsarvsområdet och friluftsmuseet Hägnan. Fornlämningen är skyddad genom kulturmiljölagen. Det innebär att du som markägare måste acceptera ganska långtgående begränsningar i äganderätten på din egen tomt.

Mer kunskap i framtiden

Du som fastighetsägare kanske kan tycka att fornlämningen borde kunna undersökas en gång för alla. Men arkeologins metoder och analystekniker förbättras ständigt. Därför kan framtida undersökningar ge oss mer information än vad vi kan få fram idag. Enligt lagen ska därför fornlämningar bevaras så orörda som möjligt. Men Gammelstad är också en levande stadsmiljö i utveckling. Det gör det ibland nödvändigt att gräva eller utföra andra markarbeten inom fornlämningens gränser. Genom att följa regelverket och ansöka om tillstånd bidrar du till att värdefull information i kulturlagret tas till vara.

Med historiska källor menas bevarade bilder och skriftliga dokument. Det kan vara brev, protokoll, kyrkböcker, boupteckningar, skisser, konstverk, kartor, böcker m.m.

Huvud av svensk kritpipa med krona, från 1700-talets slut. Funnet under utgrävning vid Kyrkstugevägen.

Du som bor i Gammelstad bor på en fornlämning. Om du ska gräva på din tomt måste du söka tillstånd hos Länsstyrelsen. Det gäller alla markingrepp.

Stolphål från brunnstängen (killvindan) söder om kyrkan. De syns som mörkare lodräta färgningar genom kulturlagren. Utifrån dem vet man grovleken på stolparna som en gång stod på platsen, ca 40 cm.

En tidig samlingsplats

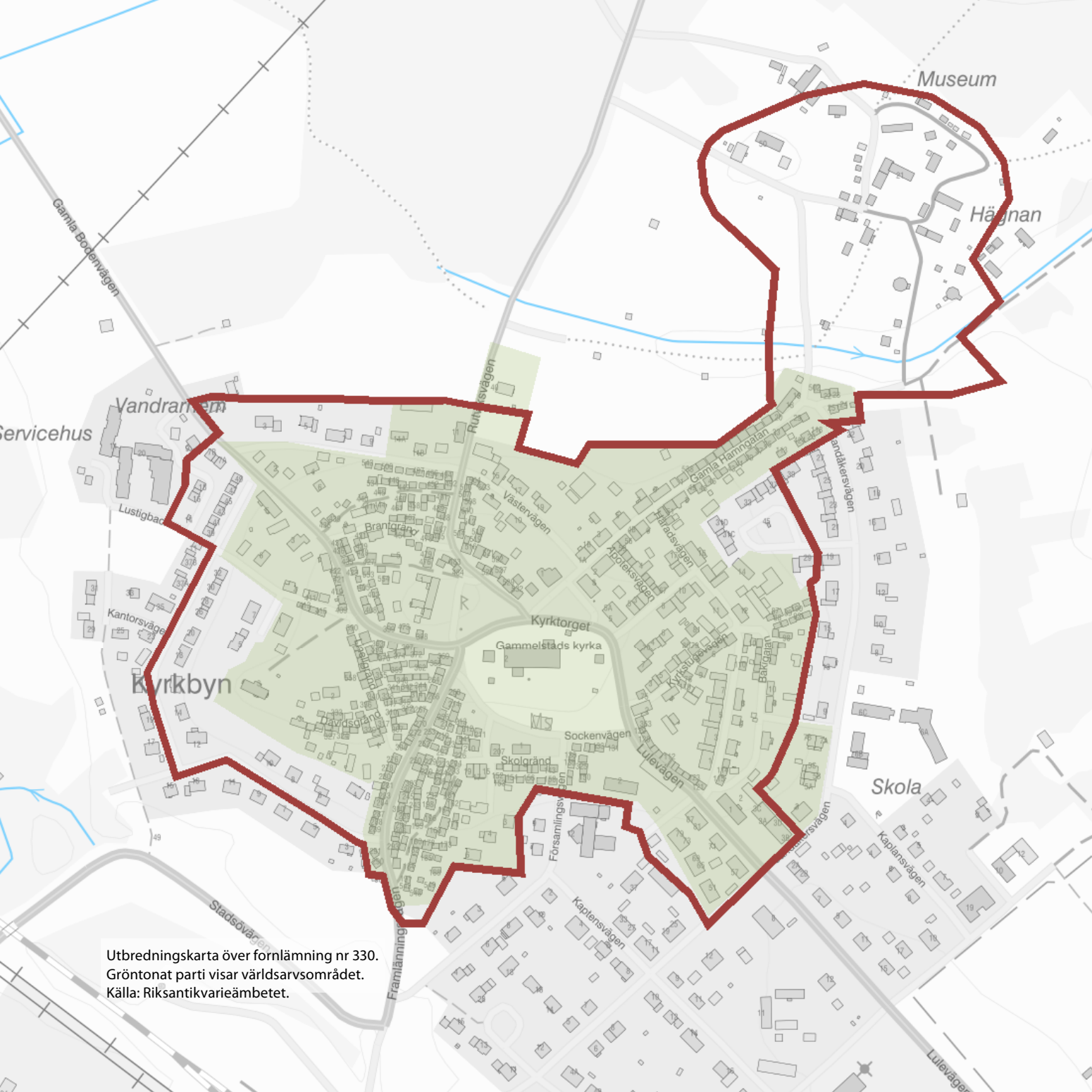
Människor i alla tider har valt strategiska lägen som samlingsplatser för handel, ting och religiösa ceremonier - ofta där färdvägarna möttes. Så var det på den plats som senare blev Gammelstad. Under 1200-talet var platsen en ö, som snart blev en halvö i Luleälvens mynningsområde. Från början var den befolkad några få gånger om året när bönder, fiskare och birkarlar möttes för att handla/byta varor. Utbyte av varor mellan inlandet, fjällvärlden och kustbygden var

mycket viktig för befolkningen. Birkarlarna hade rätt att handla med samerna på så kallade lappmarknader, som marknaderna i Harads, Heden och Jokkmokk.

Vi vet inte säkert när en permanent bebyggelse uppfördes på platsen. Men genom historieskrivaren Johannes Bureus skildringar från år 1600 vet vi att redan under 1500-talet fanns en bebyggelse av kyrkstugor kring stenkyrkan i Gammelstad som stod färdig omkring år 1500.

½ skillings kopparmynt från 1805, funnet under Gästgivarvägen.

Utbredningskarta över fornlämnning nr 330.
Gröntonat parti visar världsarvsområdet.
Källa: Riksantikvarieämbetet.

Vad fynd kan berätta

Norrbottnens museums arkeologer gör en undersökning. Här är det små murslevar och borstar som används när man närmar sig kulturlagret. Foto: Länsstyrelsen

Fynd måste tolkas

För en lekman är fornlämningen i Gammelstad svår att urskilja. Ovanför markytan syns den inte. Och vid utgrävningar måste arkeologiska fynd tolkas av specialister. De vanligaste fynden är spår efter människors vardagsliv. Det kan vara husgrunder, djurben och andra rester från matlagning, kruk- och porslinskärvor eller delar från en bostad som spik, fönsterglas och syllstenar, eller kritpipor. Det är föremål som arkeologerna kan tolka och sätta in i ett större sammanhang. Tolkningen stöds av vetenskapliga analysmetoder - för dateringar och analyser av metall, ben, fröer och pollen.

I Gammelstad har genom åren närmare 200 arkeologiska undersökningar genomförts - som ett slags titthål in i fornlämningen. När alla titthål i framtiden sammanförs och analyseras kommer de bidra till en mer fullständig bild av området.

Tidiga bränder och gropar

De äldsta spår som arkeologerna hittills funnit är ett skikt av sot under kulturlagret. Sotskiktet har daterats till 1100-talet, den tid då havet drog sig tillbaka och en ö bildades.

Det är ännu inte klarlagt om sotet är spår av naturliga skogsbränder eller av bränder anlagda av människor. Syftet med att bränna av ett område kan ha varit att skapa betesmark och mark att bygga på. I kulturlagren har man på olika platser hittat husgrunder, spår av eldstäder eller skikt av äldre vägar, avfallsgropar och andra "nedgrävningar". En av dessa nedgrävningar är en näverklädd grop som troligen varit en förvaringsgrop för fisk. Gropen har daterats till tidsperioden 1280 - 1410, se bild sid. 2.

En medeltida prästgård

Det finns idag få fynd som kan berätta om livet i Gammelstad före 1500-talet. De flesta kommer från den medeltida prästgården där friluftsmuseet Hägnan nu ligger. I gräset mellan husen syns ännu spisirösen och husgrunder från prästgården. Vid ett dike mellan Gamla Hamngatan och Hägnan har man funnit rester av en bro som var byggd vid samma tid som kyrkan. Det som nu är ett dike var då en bäck. I anslutning till prästgårdsgrunderna har man också hittat stengodskeramik, tillverkad i Rhenlandet under 1300- och 1400-talen.

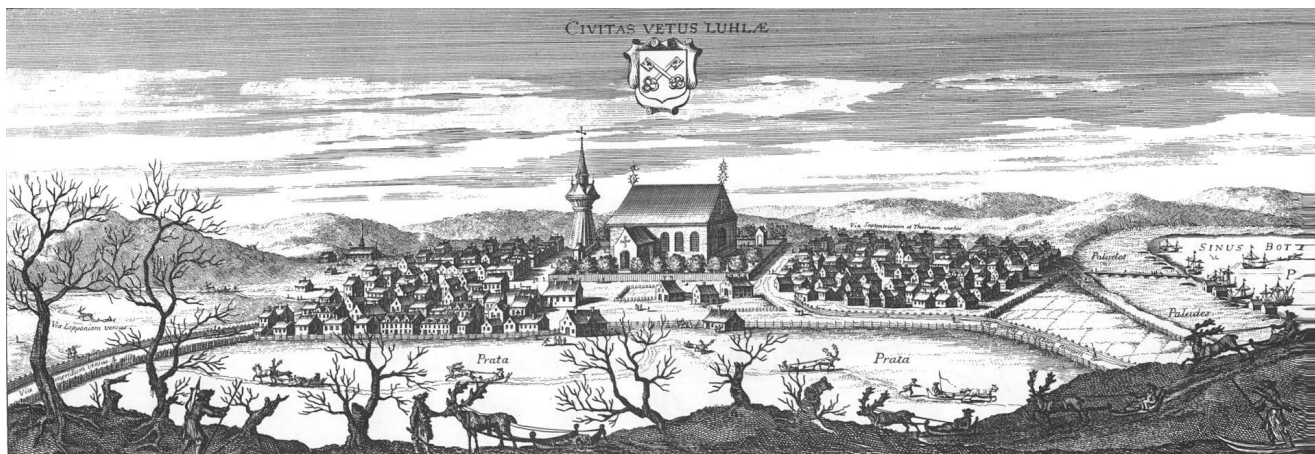
Prästgårdens husgrunder och spismursfundament blottlagda vid den arkeologiska undersökningen 1968-69.

Det är samma typ av keramik som arkeologer har funnit i kvarteren kring Uppsala domkyrka.

Dessa fynd kan vi se som en bekräftelse på att Nederluleå församling tillhörde Uppsala stift. De visar också att här i norr fanns långväga handelskontakter redan under medeltiden.

Skärva från kärl av stengods, tillverkad på 1300- eller 1400-talet i Rhenlandet. Funnen vid utgrävningen av grunden till en prästgård i nuvarande Hägnanområdet.

Luleå på 1600-talet. Ur Erik Dahlbergs "Suecia antiqua et hodierna", ett storlaget topografiskt planschverk med koppargravyrer över betydelsefulla byggnader i stormaktstidens Sverige. Notera renraiden i förgrunden och hamnen med sjöbodnar i den högra kanten. Foto: Wikimedia Commons

Livet i den unga staden

Historiska källor kan ge en inblick i livet på en plats, men ger sällan en heltäckande bild. De förskönar ofta verkligheten och vi går miste om det vardagliga och alldagliga. Här kan arkeologiska fynd komplettera bilden av människors liv i den nygrundade staden Luleå. De vanligaste fynden är från 1600-talet och senare. Förklaringen kan vara att platsen inte var permanent bebodd före grundandet av staden under det tidiga 1600-talet. Från denna tid hittar vi kritpipor, fönsterglas, glaserat stengods och det rödgods

man använde till vardags. Kritpiporna för tobaksrökning tillverkades av lera, som lätt gick sönder. Därför finns det gott om små fragment av kritpipor i kulturlagret. Dekoren och formen gör det möjligt att datera dem. Vid Sandåkersvägen har man funnit spår efter en odlingslott, troligen en kålgård. Odlingsytan tecknade sig som mörka ränder i jorden, under markytan, ränderna är troligen spår efter att jorden bearbetats med spade.

En bit målat fönsterglas, en bruklig minnesgåva i köpmanskretsar vid bröllop och jubileer. Rundeln med initialerna "HG" kan ha varit ett yrkesemblem eller bomärke. Funnet vid Sandåkersvägen.

Djurbenen avslöjar kosten

Flera kilo djurben i kulturlagret har tillvaratagits och analyserats. De visar att när platsen blivit stad med en bofast befolkning åt invånarna en mycket varierad kost. Benen kommer från fisk som lax, lake, torsk, sik, gädda och abborre. Fågel och vilt i kosten kunde vara tjäder, orre, järpe, gås, älg, ren, hare och säl. Fynden visar också på djurhållning med får, get, svin, nöt, hönor och hästar. I kulturlagret har arkeologerna också hittat ben från hund och katt. Benen från tamhöns är särskilt intressanta

eftersom forskarna tidigare trodde att höns introducerades i Norrland ganska sent. Kanske var köpstaden Gammelstads borgare bland de första som höll höns i norra Sverige?

Får och getter tycks ha varit vanligare än nötboskap. Fårbenen visar också att fåren var mycket mindre än vi är vana vid idag. Med en mankhöjd på ca 50 cm, är de bland de minsta som dokumenterats i Sverige.

På flera platser i området har man hittat slagg som tolkats som smidesslagg från tillverkning och repa-

Nyckel, påträffad vid utgrävningar i kyrkan 1969-70.

ration av järnföremål. Vid Gamla Bodenvägen har en husgrund med sot, slagg och kol tolkats som rester från en smedja.

Ännu har man inte hittat spåren av den första kyrkan, eller kapellet. Genom bevarade dokument vet vi att kapellförsamlingen bildades 1331 och 1374 fanns här en prästgård och troligtvis även en kyrkobyggnad. Men var den låg vet vi inte.

Fårhagen, Hägnans friluftsmuseum, Gammelstad. Foto: Mostphotos

Vill du veta mer?

Vill du veta mer om upptäckterna i Gammelstad kan du vända dig till Norrbottens museum. I museets rapporter och årsböcker finns mycket att läsa om Gammelstads historia.

LADDA NER RAPPORTERNA

Norrbottens museums webbplats:

norrbottemuseum.se

Riksantikvarieämbetets webbplats:

www.samla.raa.se

HAR DU FRÅGOR SOM GÄLLER GRÄVARBETE PÅ DIN TOMT?

Kontakta oss!

010-250 00 00

norrbotten@lansstyrelsen.se

På länsstyrelsens webbplats hittar du mer information om hur du gör din ansökan.

lansstyrelsen.se/norrbotten

Kontakta Länsstyrelsen om du planerar att gräva eller göra annat markarbete! Det gäller även om du ska täcka över marken, t.ex. bygga ett altandäck.

Tänk på att vara ute i god tid. Arkeologerna är ofta inbokade långt i förväg och säsongen är kort.

Formtegel hittat i kyrkan. Användning av tegel spreds vanligen som material i kyrkobyggen. Men vid utgrävningarna på Hägnan hittades tegel i flera spismursrester. Fynden kan vara de tidigaste från Bottenvikskusten och vara äldre än kyrkorna.

ISSN: 0283-9636

Omslagsfoto, framsida: Länsstyrelsen

Övriga foton © Norrbottens museum:

Daryoush Tahmasebi, Hildebrand Gabriel, Max Jahrehorn, Nils Harnesk, Olof Östlund, Staffan Nygren,

Det är förbjudet att utan tillstånd enligt detta kapitel rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.

Kulturmiljölagen 2 kap §

Ca 60 cm under Lulevägens asfalt syns rester av en äldre vägkonstruktion.

